

Individuální adaptace na změny systému : krize „reálného socialismu“ v Polsku.

MAREK ZIOLKOWSKI

Sociologický ústav
Poznaňská univerzita

1. Úvodní poznámky

Polská společnost se podobně jako většina východoevropských zemí nachází v přechodném období. Nejvíce nápadný byl nedávný politický vývoj. Změny se však projevují i v hlubší rovině. Celá společenskoekonomická formace „reálného socialismu“ se postupně rozkládá a vzniká nový typ společnosti. Tento proces je zjevný jak v rámci mechanismu celého systému, tak pokud jde o formy individuální adaptace na jeho změny. V následujícím textu : 1) jakožto výchozí bod charakterizují sociálně-ekonomický model „starého režimu“ 2), v tomto srovnání popíši důsledky krize systému v 80. letech a konečně 3) se pokusím popsat nedávné procesy, které se odehrály v roce 1990.

2. Výchozí stav : sociálně-ekonomický model „reálného socialismu“

Sociálně-ekonomický model „reálného socialismu“ je jakýmsi typem či empiricky odvozeným modelem společnosti, v němž se neodrážejí ideologické představy ale reality těch východoevropských zemí (zejména Polska), v nichž byl „reálný socialismus“ zaveden. Tento model byl nejbližší realitě v 50. a 60. letech. Následující sociální změny sice některé jeho aspekty zpochybnily, na polskou situaci jej však bylo možné aplikovat ještě zcela nedávno.

Za základní rys socialistického společenského řádu lze považovat snahu podřídit všechny oblasti společenského života včetně hospodářství jednomu centru. Princip ekonomické racionality (např. ziskovost) byl podřízen a někdy i potlačen sociálními zřeteli. Některé z nich lze spojovat s pokusy o uskutečnění a zavedení socialistických ideálů : sociální spravedlnost, přednost celospolečenských zájmů před zájmy soukromými atd. V každém případě lze souhlasit s názorem H. Marcuse [Feher, Heller, Marcus, 1983], že hlavním společenským cílem výroby byla „maximalizace objemu materiálních prostředků při neomezené moci aparátu“.

Vydeme-li z Marcusovy myšlenky, lze říci, že sociálně-ekonomický systém a zvláště výsledný charakter distribuce příjmů tvoří v „reálném socialismu“ ideální model se třemi základními rysy :

1. Etatistická homogenizace, tj. pokus dosáhnout toho, aby byl každý zaměstnán, či přímo ekonomicky řízen státem. Stát je považován za jediného zaměstnavatele či nadřízeného všech výrobců. Velmi často se tvrdilo, že základní třídní antagonismus byl likvidován, že všichni mají stejný vztah k výrobním prostředkům a že příjem každého závisí především na kvalitě a kvantitě odevzdané práce. Velká většina Poláků skutečně byla zaměstnána ve státním sektoru a oficiální mzda tvořila základní zdroj osobních příjmů.

Je však třeba dodat, že stát řídil i ty, kdo z hlediska formálního práva byli soukromými vlastníky. Velmi účinným nástrojem hospodářského řízení soukromého zemědělce jsou např. povinné odvody obilí, bez nichž nelze získat uhlí na zimu. Svobodná povolání jsou řízena jiným způsobem, např. lékaři mají omezené možnosti soukromé praxe, a to pouze za

podmínky, že mají hlavní zaměstnání ve státní nemocnici, advokáti jsou nuceni pracovat ve skupinách. Dokonce i relativně nejnezávislejší drobný soukromý řemeslník či obchodník pracuje ve státem řízeném prostředí a je kontrolován armádou inspektorů a daňových výběrčí.

2. V uvedené situaci etatistické homogenizace existuje mezi jednodlitou vládnoucí skupinou a všemi přímými výrobci základní strukturální dichotomický antagonismus. Sociologická charakteristika jednodlité vládnoucí skupiny je stále předmětem diskusí. Může být považována – analogicky k definici C. W. Millse – za jednodtný triumvirát stranického ideologa, policisty a technokrata [srovnej: Konrad, Szefenyi 1979: 148, Lane 1982: 142]. V typologii E. O. Wrighta [1985: 83] se vládnoucí třída v podmínkách „etatismu“ (Wrightův termín pro „reálný socialismus“) skládá z manažerů a byrokratů. Základním mechanismem vykořisťování je plánované přidělování a distribuce nadhodnoty, které je založeno na organizované hierarchii. Podle postavení v hierarchii mocenského aparátu lze jednodtnou vládnoucí skupinu rozčlenit na úzkou vládnoucí elitu na vrcholu a byrokracii střední úrovně.

Základním rysem této skupiny je fakt, že její dominantní postavení v řízení a správě národního hospodářství i společenského života je doplněno systémem finančních a zejména ne-peněžních privilegií. Existuje zde detailně propracovaný, konzistentní systém „pretoriánských“ odměn za prokázané služby. Tato skupina členů „nomenklatury“ je proto definována jak politickou mocí, tak ekonomickými privilegií.

3. Existence této základní dichotomie neznamená, že uvedené dvě antagonistické skupiny jsou homogenní. Vládnoucí skupina není diferencována pouze hierarchicky, ale zároveň se štěpí do různých klik, které mají různé konkrétní zájmy. Na druhé straně i v rámci pracující populace přímo zaměstnané či kontrolované státem existuje mnoho důležitých rozdílů a konfliktů mezi zájmy různých skupin. Poukáží zde zejména na tři hlavní aspekty této stratifikace, které byly sice pro Polsko nejtypičtější v období „nejčistší“ klasické podoby „reálného socialismu“ v 50. a 60. letech, avšak byly patrné ještě donedávna.

Za prvé, převážná většina těchto sociálních rozdílů měla svůj původ ve státním sektoru národního hospodářství. Rozdíly byly určeny postavením v zaměstnání, které lidé v rámci tohoto sektoru zaujímalí. V této situaci bylo profesní postavení, oficiální zaměstnání ve státním podniku či instituci dobrým prediktorem příjmu, spotřeby a umístění jednodtlivce v dalších dimenzích sociálního statutu. Všechny dimenze sociálního postavení jednodtlivce tak byly zároveň zcela zjevně usměrňovány a řízeny státní politikou.

Za druhé, je třeba vést v patrnosti, že v podnicích státního sektoru nebyla úroveň mzdy určována pouze kvalitou a kvantitou práce. Kromě nezasloužených privilegií „nomenklatury“ lze poukázat na mzdovou diskriminaci žen a zvláště na sektorový princip [Wesolowski 1989: 4–5]. Sektorový princip vedl k tomu, že v důsledku zvláštního postavení výrobní sféry (a v jejím rámci těžkého průmyslu) v národním hospodářství, zde byly platy daleko vyšší než platy pracovníků se stejnou kvalifikací a ve stejné profesi v nevýrobním sektoru. Tato sektorová privilegia lze považovat za jeden z prostředků uplatňování moci a dosahování výše zmíněného cíle maximalizovat objem materiálních prostředků při neomezené moci aparátu.

Za třetí, rozdíly v rámci pracujícího obyvatelstva nebyly (ve srovnání s kapitalistickou společností) příliš akcentovány. Tento jev byl posilován tzv. dekompozicí faktorů sociálního postavení (čili statusovou inkonzistencí), tj. relativní vzájemnou nezávislostí příjmu, přístupu k moci, prestiže a způsobu života (Wesolowski 1979). Lze ještě dodat, že sociální rozdíly nejsou tak patrné a individuální bohatství je spíše skryté, neboť okázalá spotřeba nebyla společensky akceptována. Objektivní snížení diferenciace, jakožto aspektu etatistické homogenizace, tak bylo provázáno obecně sdíleným egalitářským systémem hodnot.

Výše nastíněný povšechný obraz sociálně-ekonomického systému „reálného socialismu“ dobře odpovídá i subjektivnímu vnímání sociální struktury, které bylo po léta spíše stabilní.

Vhodnou ilustrací mohou být výsledky výzkumu provedeného mezi dělníky čtyř velkých průmyslových závodů v roce 1984 [viz Ziolkowski 1988].

Policisté, důstojníci armády z povolání a straničtí funkcionáři jsou dělníky jasně považováni za vyšší, privilegovanou a saturovanou třídu. Všichni jsou členy „stavu“ státních pretoriánů, pilířů státní autority. Vůči těmto třem skupinám také nalézáme emocionální distanci, nicméně jako nepřátelé jsou všeobecně definováni pouze policisté.

Jinou skupinou, kterou dělníci považují za relativně privilegovanou, prosperující, saturovanou a spíše vzdálenou, jsou soukromí podnikatelé.

Všechny ostatní společenské skupiny – ač mírně diferencovány – tvoří ve skutečnosti jednu neprivegovanou a nesaturovanou nižší třídu. Ve společenském vědomí tak jasně existuje dichotomická vize sociální struktury, k níž se váže dichotomie mezi shodnými zájmy skupiny spojené s aparátem státní moci na jedné straně a představiteli všech ostatních profesních skupin zaměstnaných a řízených tímto aparátem na straně druhé. Tato dichotomie také byla zcela jasně patrná v běžném rozlišování mezi „my“ a „oni“. Má jak politický, tak ekonomický aspekt, neboť přístup k moci je spojován s ekonomickými privilegii.

Na druhé straně distance od skupiny soukromých podnikatelů byla daleko nižší. Tato distance neměla politický aspekt a byla spojována pouze s ekonomickými rozdíly.

Rád bych zdůraznil, že ačkoli byl systém „reálného socialismu“ politickým útlakem a z ekonomického hlediska nebyl příliš účinný, vyvinul nicméně určitou funkční logiku, vymezil sociální strukturu na jasných (což nemusí znamenat spravedlivých) principech odměňování, příjmovou diferenciaci a životnou sociálně-ekonomickou ideologii. Získal tak určitou podporu veřejnosti či alespoň dosáhl zdráhavého přijetí.

3. Krize systému v 80. letech a nové tendence v individuální adaptaci.

3. 1. Objektivní ekonomické změny:

Koncem 70. let začala hluboká všeobecná krize. Zatímco 60. léta byla obdobím stagnace, lze začátek 70. let – především díky půjčkám ze Západu – charakterizovat jako období relativně rychlého rozvoje a značného růstu příjmů i spotřeby. Tento růst sice pokračoval až do roku 1978, ale pokles v životní úrovni začínal být patrný již tehdy. Navzdory vysoké dynamice v prodeji spotřebního zboží byla nabídka mnoha druhů zboží daleko menší než poptávka, což byl důsledek jak potíží ve výrobě, tak značného růstu spotřebitelských aspirací všech sociálních vrstev. Objektivně dosažená úroveň uspokojení potřeb dosažená v polovině 70. let i rostoucí aspirace (ty dokonce více) utvářely po mnoho let kontrast k postupnému poklesu životní úrovně a začaly být důležitým zdrojem všeobecného pocitu deprivace.

Nejdůležitějším rysem situace v 80. letech byla akutní hospodářská krize. Krize socialistického hospodářství byla především krizí státního sektoru, jenž nefungoval a bylo stále méně jasné zda vůbec fungovat může. Rozšířil se názor, že hospodářství „reálného socialismu“ nemůže fungovat, a to nejen z hlediska technologického rozvoje a ekonomického pokroku a účinnosti, ale ani z hlediska možnosti udržet slušné platy a dosaženou životní úroveň.

Ekonomická reforma a radikální změny v tomto sektoru byly považovány za nevyhnutelné. Došlo k dílčím pokusům zavést alespoň některé prvky „vytoužené“ ekonomické změny. Výsledky se však nedostavily. Důležitým problémem rovněž bylo, že sám pojem životního společenského sektoru, jakožto normativního modelu reformy, nebylo možné přesně formulovat. Byl především mlhavou a inkohrentní vizí ztrácející se kdesi na horizontu. Ekonomická krize se tak stala i hlubokou krizí ideologickou.

3. 2. *Politický aspekt krize. Politické hodnoty a formy individuální adaptace na politický systém.*

Od samého začátku byla jedním z hlavních rysů polské situace nestejná míra podpory politického a ekonomického systému „reálného socialismu“. Zatímco lze zcela bez rizika předpokládat, že zájmem vládnoucí skupiny bylo zachování existujícího systému jak z politického, tak z ekonomického hlediska, převážná většina polské společnosti měla sklon politickému systému spíše odporovat, ačkoli ještě zcela nedávno hlavní prvky ekonomického systému akceptovala.

Krize, která začala koncem 70. let vedla nejprve k politickému konfliktu v letech 1980–1982. Velmi kritické postoje vůči systému, které byly otevřeně vyjadřovány a hromadně rozšiřovány, vytvořily předpoklady pro praktickou činnost hnutí Solidarność. Ačkoli šlo jen o latentní konflikt, byl systém po vyhlášení stanného práva zcela jednoznačně politicky odmítnut valnou většinou Poláků. K popisu celé situace lze využít mírně upraveného pojmu individuální adaptace na systém převzatého od Mertona [1957: 139].

Individuální adaptaci na sociální systém lze jak v politické sféře, tak v ekonomice každodenního života definovat jako kombinaci: 1. ideálních hodnot (vize ideálního řádu), 2. postojů vůči dané realitě a 3. strategiemi chování v dané chvíli považovanými za efektivní. Tyto strategie spočívají: 1. v každodenních ekonomických praktických aktivitách, jimiž se jednotlivci snaží uspokojit své diferencované potřeby a které mají pouze nepřímý, nezamýšlený a spíše dlouhodobý vliv na stav systému; 2. v politicky orientovaných aktivitách přímo usilujících o posílení, udržení, změnu či zničení systému. Soustředíme se na dvě formy či dva aspekty politického chování: instrumentální a symbolické: symbolickým chováním člověk neovlivňuje systém, ale snaží se pouze vyjádřit své individuální politické hodnoty a postoje, snaží se jím pouze vydat svědectví a zůstat sám sobě věrný. Lze tvrdit, že zejména takové symbolické politické aktivity byly po mnoho let pro polskou situaci typické.

Rozsah politicky orientovaných aktivit byl v Polsku velmi široký a jejich hranice byly spíše nejasné. V důsledku tendence centrální moci vládnout a dominovat společenskému životu byl i skupinový konflikt týkající se mezd (např. horníci versus učitelé) považován za konflikt se státem, jenž má zcela zřejmý politický aspekt. Příliš mnoho kontroly a řízení může nakonec paradoxně vést k větší politické zranitelnosti, protože centrální moc je chápána jako odpovědná za vše. Na druhé straně je tento jev posilován také zdola. Nedostatek skutečných politických institucí, jejichž prostřednictvím by bylo možné vyjadřovat různé politické zájmy, vede k tendenci využívat jinak politicky neutrálních institucí a událostí – jako třeba voleb na univerzitě, citací ve vědeckých pojednáních či reakcí publika na klasickou divadelní hru – k vyjádření politických postojů. Bylo to zvláště zřejmé v období otevřených konfliktů, např. po vyhlášení stanného práva. Společenský život Polska byl v podmínkách reálného socialismu nasycen či prosáknut politikou, spíše však symbolickým než politicky instrumentálním jednáním.

Myšlenka kombinovat různé aspekty individuální adaptace na systém je součástí Mertonovy typologie, v níž rozlišuje konformitu, inovaci, ritualismus, defenzivu a vzdor. Podobné typy chování, rozebírá také G. Balandier [1974], E. Goffman [1964] a J. Koralewicz [1983]. Výsledná individuální adaptace na systém může být rovněž diskutována zejména z hlediska různých rovin legitimacy systémů: ideologické, politické a ekonomické. Zároveň lze vzít v úvahu nejružnější manifestní a latentní formy legitimacy [viz Habermas 1986].

Pro ilustraci jednotlivých forem politické adaptace na systém v polovině 80. let uvádím výsledky výzkumu dělnické třídy v roce 1984 [viz Ziolkowski, 1988]. znaménko (+) v tabulce 1 znamená přijetí oficiálně uznávaných a systémem propagovaných hodnot, tj. pozitivní hodnocení současného stavu systému a podpora systému konkrétním chováním (aktuálním či

symbolickým). Znaménko (=) znamená smíšené hodnoty, dvojznačné hodnocení a absenci chování otevřeně podporujícího či zavrhuujícího systém; (-) pak znamená odmítnutí hodnot propagovaných systémem a jejich nahrazení hodnotami jinými, negativní hodnocení a odmítnutí systému určitým typem chování (aktuální boj proti systému či symbolické vyjádření kritických postojů).

Tabulka 1.

Typ adaptace:	Hodnoty	Postoje	Strategie chování	Podíl v %
Aktivní přijetí	+	+	+	4,4
Realistický pragmatismus	-	+	+	13,1
Oportunismus	-	-	+	7,3
Pasivní souhlas	+	+	=	11,6
Dvojznačná defenzíva	=	=	=	11,5
Pasivní odpor	-	-	=	25,8
Kvalifikované odmítnutí	-	=	-	
	=	-	-	5,1
Zřejmá opozice	-	-	-	19,4

Uvědomělá a ideologicky podložená podpora existujícího politického systému byla velmi skrovná. V rámci asi jedné čtvrtiny populace, která svým chováním politický systém podporovala, tak velká většina činila z pragmatických či oportunistických důvodů. Zbývající tři čtvrtiny populace deklarovaly podporu demokratickým hodnotám a negativní hodnocení existujícího politického systému. Pouze někteří z nich však zkoušeli proti systému bojovat či alespoň vyjadřovat své názory symbolicky. Nejčastěji se rozhodli pro pasivní zápas a zdrženlivost v oblasti politiky, ať už z únavy, deziluze či pocitu bezmoci. Obecně však lze říci, že politický systém reálného socialismu byl polskou společností jasně odmítnut.

Obecný vzorec politické adaptace na sociální systém zůstává do roku 1989 v zásadě stejný. Zároveň však lze zaznamenat určité změny. Začíná sílit podpora demokratickým hodnotám. V roce 1988 považovalo za nezbytné charakteristiky dobrého sociálního systému svobodu vytvářet nezávislé organizace 91% a svobodu slova 96% reprezentativního vzorku [viz Koralewicz, Ziolkowski, 1989].

Změny politického systému byly zahájeny koncem 80. let. Navzdory dočasným překážkám a váhání, byla v této souvislosti jasně patrná tendence k odklonu od přímého řízení státem. Zrušení některých výsad bylo vynuceno či vybojováno, některých oblastí se stát vzdal sám. Poprvé došlo k uvolnění v oblasti informací, svobody slova a veřejné diskuse. Zmizelo mnoho tabu, změnila se oficiální verze polských dějin, některá bílá místa byla oficiálně objasněna. Svobodně byly diskutovány nové návrhy na organizaci ekonomického, politického a kulturního života, z nichž některé by před pár lety vůbec nebyly myslitelné. Zpočátku šlo zejména o slova a symboly bez hmatatelných instrumentálních důsledků. Společně s rozhovory u Kulatého stolu a s prvními polosvobodnými volbami se otevřela možnost reálných změn v oblasti moci. Zdá se, že výsledky těchto voleb potvrzují konfiguraci politických názorů v roce 1984. Vládnoucí koalici podporovalo pouze 10 % populace. Opozice spojená se Solidarności pak získala kolem 40 % polských voličů, což znamená, že k oponentům se přidala velká část těch, kteří předtím byli v defenzivě a zejména těch, kteří si vybrali pasivní odpor. Nicméně je třeba dodat, že více než jedna třetina polského obyvatelstva k volbám vůbec nešla a držela se tak i nadále defenzivní strategie.

Chceme-li shrnout vývoj v politické sféře do roku 1989, lze říci, že 1. ideální politické

hodnoty jsou stále stejné, demokratické hodnoty jsou dokonce postupně zdůrazňovány více než dříve; 2. postoje k existujícímu politickému systému, který byl v rozporu s těmito hodnotami, byly velmi kritické; 3. ačkoli se vytvořily některé nové možnosti symbolického vyjádření různých politických hodnot a kritických postojů, defenzivní strategie po mnoho let dominovala; 4. nové možnosti příchodu hmatatelných, instrumentálních změn v samém jádru politického systému změnily chování některých z těch, kdo dříve zaujíмали defenzivní strategii.

3.3. *Měníci se vzorce individuální adaptace na ekonomickou krizi.*

Politicky byl systém reálného socialismu sice jasně odmítnut, ale na druhé straně model ideálního sociálně-ekonomického systému byl vždy spíše složitý a nikdy zcela konzistentní. Přijetí socialistických principů hospodářského řízení bylo ještě zcela nedávno relativně vyšší než přijímání socialismu jako takového, jenž byl spojován s rigidním politickým systémem a považován za zcela neefektivní. Za nezbytné rysy dobrého ekonomického systému považovalo v roce 1984 ještě 57,1 % respondentů celospolečenské vlastnictví výrobních prostředků a 56,9 % plánovanou ekonomiku. Oproti tomu soukromé vlastnictví uvedlo 11 % dotázaných a 40 % volnou soutěž v ekonomickém životě. Celospolečenské vlastnictví výrobních prostředků a plánované hospodářství zvolili dotázaní navzdory skutečnosti, že víra v efektivnost socialistického hospodářství postupně erodovala a že nedávnou historii Polska lze charakterizovat jako sérii krizí a neúspěšných reforem, jejichž cílem bylo jen opravit defekty základního mechanismu stávajícího systému. Systém však byl i nadále přijímán, neboť je spojen s jinými hodnotami: jistota zaměstnání, ochranná role státu, egalitářské rozdělování výsledků výroby, zaručená minimální životní úroveň a minimální uspokojení základních ekonomických potřeb, významné místo nepeněžních faktorů (např. vzdělání, příspěvky na kulturu, životní styl) při určení statutu zaměstnání a individuální prestiže, sociální jistoty, mír a klid. V důsledku akutní hospodářské krize byla od roku 1980 potřeba ochrany ze strany státu dokonce ještě více zdůrazňována. Ambicióznější ideály ekonomického rozvoje byly postupně nahrazovány hodnotami jasně defenzivního a protektivního charakteru.

Hospodářská krize, neúspěšné pokusy o ekonomické reformy, spontánní ekonomické procesy a zejména všechny nové vzorce individuálního adaptivního chování vedly nejen k postupným změnám ekonomických hodnot společnosti, ale podkopávaly také samu podstatu ekonomického systému a staly se nejdůležitějšími faktory nedávné změny celého společenského řádu.

V důsledku po všech stránkách špatného fungování státního sektoru byly platy ve státních institucích a podnicích – s určitými výjimkami – celkově velmi nízké, nepříliš diferencované a jejich podíl na celkových příjmech průměrné polské rodiny klesal. Poklesla také životní úroveň a udržet si ji pouze prací ve státním sektoru bylo stále obtížnější. Prudký růst cen spotřebního zboží a služeb, v jehož důsledku došlo k výraznému poklesu reálných příjmů, a akutní nedostatky na trhu nutně vedly k utvoření nových typů adaptivního ekonomického chování.

V souvislosti s krizí státního sektoru byl druhou nejdůležitější ekonomickou změnou v Polsku 80. let nepřetržitý růst hospodářského sektoru, který nebyl řízen státem. Stále větší část populace se rozhodla opustit státní sektor a využít výhod nových možností výdělků, které poskytuje druhé hlavní či vedlejší zaměstnání, soukromý sektor, možnost pracovat v zahraničí a soukromý zahraniční obchod. Všechny tyto nové možnosti nakonec vytvořily expandující druhou ekonomiku a druhou společnost, paralelní k oficiální státní ekonomice a první společnosti [viz Hankiss 1988]. V návaznosti na Hankisse zde druhou ekonomiku uvažují v nejširším slova smyslu: zahrnují do ní všechny aktivity, které na rozdíl od hlavní tendence „reálného socialismu“, nejsou kontrolovány státem a podkopávají tak základní logiku jeho

ekonomické, politické a sociální funkce. Druhá ekonomika v tomto pojetí zahrnuje „všechny neregulované (legální i ilegální) formy ekonomických aktivit ve státních organizacích plus neuváděné činnosti včetně všech forem soukromé (legální, pololegální a ilegální) aktivity.“ [Sampson 1987].

Základní adaptační reakce na ekonomickou krizi během 80. let jsou tyto [viz Misiak 1988, Beskid 1989, Milic-Czerniak 1989, Sikorska 1989]:

1. Dosud značný i když postupně se snižující podíl polské městské společnosti tvoří lidé, kteří jsou ochotni žít v rámci státního sektoru v podivné socialistické společenské smlouvě předchozích 40 let – ve smlouvě založené na oboustranně nízkých očekáváních, tj. jak ze strany vlády, tak ze strany pracujících. V rámci této smlouvy vyměnili pracující naději na vysoké mzdy za předvídatelnou budoucnost, jistotu zaměstnání a minimální sociální zabezpečení.

Od počátku 80. let však byla i tato společenská smlouva narušována, protože reálné mzdy pracujících se snížily a nedostatky na trhu i ceny se zvýšily, což podkopalo ochotu pracujících nadále tuto smlouvu akceptovat. Tento jev se odrazil také v tom, že význam hlavního zaměstnání v systému hodnot poklesl [Milic-Czerniak 1989].

2. Protože práce ve státním sektoru nezajišťuje potřebné uspokojení ani neumožňuje udržet si dosavadní životní úroveň, pracovní síly odtud odcházejí. Podíl mzdy z hlavního zaměstnání na celkovém příjmu domácností klesl z 84 % v roce 1974 na pouhých 72 % v roce 1983.

3. Pracovní doba ve státním sektoru se v období 1976–1984 zkrátila cca o 50 minut. Tento čas, dříve strávený ve státním sektoru, byl využíván např. pro práci v domácnosti a kategorie „prosumentů“ se rychle rozšířila. Čas obětovaný činností v domácnosti byl v roce 1984 stejný jako pracovní doba v hlavním zaměstnání. Trend směrem k soukromým aktivitám doma v oblasti výroby a služeb byl posílen všeobecnou zaostalostí sektoru služeb a skutečností, že se ceny služeb zvýšily rychleji než ceny zboží, surovin a nástrojů. Od roku 1975 do roku 1982 vzrostl podíl soukromých aktivit doma z 39 % na 70 % pokud jde o rekonstrukci bytů, z 26 % na 39 % pokud jde o šití a z 10 % na 24 % pokud jde o kadeřnické služby [Palaszewska-Reindl a kol. 1983: 79].

4. Krize první ekonomiky a růst druhé v mnoha směrech změnily strukturu zaměstnanosti. Protože pro lidi zaměstnané ve státním sektoru byla základní oficiální mzda stále méně důležitá, začínají nabývat na důležitosti dodatečné zdroje příjmů. Na druhé straně lidé ve stejných oficiálních profesích (např. prodáváci) se stejnou oficiální základní mzdou mohou, ale nemusí mít přístup k sekundárním zdrojům příjmů (např. prodáváč nábytku má v tomto ohledu daleko lepší postavení než jeho kolega prodávající základní potraviny). Tento mechanismus příjmové diferenciaci se liší od výše popsaného „sektorového principu“ v důležitém ohledu: není určován shora, ale je výsledkem spontánních ekonomických aktivit.

V profesní struktuře Polska lze koncem 80. let odhalit 3 typy zaměstnání ve státním sektoru. První zahrnuje ty profesní pozice, které vytvářejí možnosti vedlejšího a dodatečného příjmu téměř pro všechny, kdo tato povolání vykonávají. Tyto možnosti byly lidmi, kteří se pro takovou profesi rozhodovali, brány v úvahu (obsluha benzinové pumpy, instalatér, učitel angličtiny) a postupně se stávaly hlavním důvodem rozhodnutí pro tento typ zaměstnání. Druhá skupina profesí otevírá takové možnosti pouze malé části zaměstnaných v těchto profesích – lépe kvalifikovaným, privilegovaným, někdy jde spíše o štěstí (vědečtí pracovníci pracující na Západě). Existují ale také profese, při jejichž vykonávání získat nějaký dodatek k oficiální mzdě je velmi obtížné. Týká se to zejména pracujících zaměstnaných v některých, dříve na základě „sektorového principu“ privilegovaných oblastech hospodářství: např. dělníci v ocelárnách či docích, kteří měli jen málo možností získat nějakou vedlejší práci. Není proto náhodou, že jádro Solidarności vzniklo a dále se rozvíjelo právě v takovém pracovním

prostředí, stejně jako stávky v květnu a srpnu 1988. Lze říci, že v úvahu připadaly dvě formy adaptace: 1) individuální reakce člověka jako „hospodářské jednotky“, který hledal příležitosti a zejména mezery v existujícím systému, aniž by se jakkoli snažil měnit jeho základní mechanismy; nicméně důsledky takové činnosti měly na systém korozivní vliv a 2) kolektivní reakce lidí jako „občanů“, jejímž cílem byla zásadní změna funkčního mechanismu systému.

Jedním z důkazů posilujících se role druhé ekonomiky v ekonomické diferenciaci ovlivňujícím dokonce i pracující ve státním sektoru, je růst příjmové diferenciaci v rámci profesních skupin [viz Wnuk-Lipinski 1989], tj. diferenciaci, kterou nelze vysvětlit změnami oficiálních mezd.

5. Důležitým prvkem růstu široce pojaté druhé ekonomiky byl růst legálního soukromého sektoru. Za příslib vysokých příjmů a osvobození od alespoň větší části přímého řízení své práce a života státem, se účastníci soukromého sektoru vzdali jistého zaměstnání a velké části sociálních jistot. Takové rozhodnutí však zahrnuje ochotu riskovat a žít v mnohem nejistějším a těžko předvídatelném světě. Tento typ rozhodnutí, ač stále řidký, se během let rychle šířil a byl stále častěji pojímán jako žádoucí a prestižní alternativa zaměstnání ve státním sektoru. Počet soukromých podniků mimo zemědělství vzrostl z 255 000 v roce 1976 na 500 000 v roce 1986 [E. Kirejczyk 1988: 59]. Podíl pracovních sil v oficiálním soukromém sektoru vzrostl z 3,55 % všech zaměstnaných v roce 1980 na 5,8 % v roce 1986 a 6,1 % v roce 1987.]

6. Dále se posiloval proces „dolarizace“ polského hospodářství, který byl zahájen již v 70. letech. Konvertibilní měna byla v Polsku drasticky nadhodnocena. Průměrná mzda ve státním sektoru byla po mnoho let ekvivalentní 25–35 americkým dolarům koupeným na černém trhu. V takové situaci se stávala hlavním zdrojem vysokého příjmu práce v zahraničí, která byla relativně snadná díky celkem liberální politice v oblasti cestování. Navíc, i velmi malý příspěvek od příbuzných žijících v zahraničí měl obrovskou cenu. Koncem 80. let bylo do Polska každoročně přivezeno 1400 milionů amerických dolarů, což přepočteno podle kursu na černém trhu znamenalo více než 40 % všech mezd. Konvertibilní měny, které byly chápány jako nejlepší obrana před inflací, se staly hlavní formou úspor. Účty v konvertibilních měnách tvořily v polských bankách 15 % v roce 1983 a v roce 1988 už 60 % všech úspor [M. Kozlovski 1988]. Cesty do zahraničí se odehrávaly v několika podobách: od krátkých cest za „obchodním turismem“ a krátkodobých prázdninových pobytů spojených s prací, až k oficiálním dlouhodobým pracovním smlouvám a trvalé emigraci. Během pěti let od roku 1983 do roku 1987 opustilo oficiálně Polsko 58 500 lidí (v tom 5000 odborníků s vysokoškolským vzděláním) a kromě toho si 117 000 (v tom 16 500 odborníků) prodloužilo pobyt v zahraničí ilegálně [Misiak 1988: 46]. V roce 1987 prohlásilo 87 % žáků základních škol, že by byli ochotni jít do zahraničí (oproti 60 % v předchozích letech), což většinou chápali (42,7 % dotázaných) jako ekonomickou příležitost. Toto otevření se Západu mělo také hluboký psychologický vliv. Bohatě země západní Evropy se samozřejmě staly referenčním rámcem srovnávání, což u polské populace posílilo pocit relativní deprivace. Vpád západních spotřebitelských vzorů – jasný příklad kulturní difúze – výrazně změnil tužby a aspirace polské společnosti.

7. Hospodářská krize a spontánní adaptivní reakce postupně vedly k situaci, v níž byla zpochybněna stará logika odměňování. Mezi různými částmi společnosti se zároveň začaly zvětšovat rozdíly ve způsobu adaptace na systém, které navazovaly na růst diferenciaci příjmů a majetku. Těmi, kdo především získali, byli soukromí podnikatelé. Nejvíce naopak ztratili pracovníci státního sektoru služeb, např. učitelé, zaměstnanci ve zdravotnictví, úředníci. Pokud jde o dělníky v klíčovém průmyslu, horníky a zejména armádní důstojníky a policisty, ti přinejmenším přestali držet krok s inflací.

8. Udržet dříve dosaženou životní úroveň bylo stále obtížnější. Spotřebitelé buď museli hledat nové zdroje příjmů (aktivní adaptace), nebo přehodnotit hierarchii svých potřeb,

redukovat a omezit výdaje např. na kulturu, sport, rekreaci a společenský život (pasivní, defenzivní adaptace). V návaznosti na Mertonovy myšlenky uvádí R. Milic-Czerniak [1989] typologii adaptivního chování v oblasti spotřeby o šesti kategoriích, kterou odvodil na základě analýzy dat výzkumu z roku 1982 (reprezentativní vzorek 3000 osob). Základní dichotomie členění populaci na ty, kdo se dosud snaží dosáhnout významných spotřebních cílů i v podmínkách drastického snížení průměrných reálných příjmů (typ A: 55 %) a na ty, kdo jsou pouze ochotni si udržet dosavadní úroveň spotřeby (typ B: 45 %). Obě skupiny jsou dále členěny podle prostředků, jimiž si své současné potřeby navyklý uspokojovat: (1) žádné nové prostředky – dosavadní zdroje příjmů jsou považovány za uspokojivé, (2) nová aktivní řešení – vedlejší zaměstnání či úvěr, (3) nová pasivní řešení – přijímání podpory od příbuzných či z církevní a charitativní činnosti, využití úspor.

Struktura polské společnosti z hlediska této typologie je uvedena v tabulce 2.

Tabulka 2

Typ adaptace	Podíl v %
I (A1) – stabilizace spotřeby	10,6
II (A2) – inovace	22,9
III (A3) – spotřeba „pod ochranným deštníkem“	22,5
IV (B1) – spotřební degradace	11,7
V (B2) – ritualismus	11,7
VI (B3) – bezmoc a nespokojenost	14,6

Mladí lidé a lidé s vyšším vzděláním volili častěji inovativní adaptační strategii (typ II). Nižší úroveň vzdělání je spíše spojena s rutinnějšími a pasivnějšími strategiemi (typy V a VI). Zejména v letech 1982–1984 mělo mnoho lidí možnost profitovat z různých forem pomoci a podpor poskytovaných příbuznými a známými v zahraničí či církevními a charitativními institucemi.

9. S růstem inflace se objevují nové typy individuálních strategií. Lidé hromadili nejrůznější zboží (včetně alkoholu), nakupovali konvertibilní měnu, využívali oficiálně garantovaných půjček se stabilním úrokem, který byl mnohem nižší než aktuální míra inflace, nakupovali byty, které měli dosud pronajaté, neboť jejich cena nerespektovala inflaci a byla v určitém momentu směšně nízká.

10. Pololegální a ilegální cesty řešení situace byly stále rozšířenější. Šlo o placení úplatků či pozorností při nákupu zboží, prodej nedostatkového zboží kradeného ve státním sektoru, úplatky za dobrý pokoj či dokonce postel v nemocnici, rozkrádání, soukromá práce v oficiální pracovní době, využívání nástrojů a materiálu či přivlastňování si majetku státu pro soukromé účely. Rozsah těchto jevů se zvětšoval s růstem morálního relativismu přijetím patologie jako oprávněné či dokonce přirozené a výhodné nutnosti. Objevila se „newspeak“: na místo „ukrást něco“ se říkalo „opatřit si něco“, a slovo „úplatek“ bylo nahrazeno souslovím „odměna za něčí úsilí“.

3. 4. Důsledky hospodářské krize a běžné adaptivní chování v období definitivní krize podstaty „reálného socialismu“.

Objektivní ekonomická změna a individuální adaptivní chování postupně otrásl samou podstatou systému.

Lze říci, že koncem 80. let nebylo možné pouze v rámci socialistického hospodářství, tj. v rámci normálně fungujícího státního sektoru ani ekonomicky přežít (vystačit s příjmem),

natož pak dosáhnout ekonomického úspěchu. Naopak, takových cílů bylo možné dosáhnout pouze díky mezerám a nedostatkům ve státním sektoru či mimo tento sektor, tj. v sektoru soukromém či v jiných formách druhé ekonomiky. Pokusy o zlepšení osobní situace reformováním mechanismů systému daly průchod snahám uspokojovat své potřeby vně systému. Dalším logickým krokem tak bylo zahájit rychlou změnu systému.

Jednou z nejvýznamnějších změn, které se v těchto letech v Polsku odehrály, byl celkový pokles přímé ekonomické závislosti na státu jakožto jediné možnosti zaměstnání, příjmu a sociálního zabezpečení, a to jak v objektivním, tak subjektivním smyslu, neboť se snížila i psychologická závislost na státu. To samozřejmě mělo své politické důsledky. Důležité však bylo, že tento pokles závislosti na státu se začal zřetelně projevovat dokonce i v rámci socialistické elity, která se dosud těšila státem garantovaným ekonomickým a politickým privilegiím.

Pouze jeden ze čtyř zdrojů nejvyšších příjmů byl v Polsku koncem 80. let zcela a přímo řízen státem. Konkrétně to byly mzdy a další privilegia vládnoucí skupiny, tj. nejvýše placených stranických funkcionářů, představitelů armády a policie, vlády a vedoucích pracovníků ve státních podnicích. Snižující se efektivnost systému však otřásla i tímto zdrojem příjmů. Zbývající tři zdroje vysokých příjmů mohl stát řídit mnohem obtížněji: šlo o legální soukromý sektor, pololegální a nelegální aktivity jak státní byrokracie, tak soukromých podnikatelů, a konečně soukromý zahraniční obchod a práci v zahraničí. Ačkoli se stát tyto činnosti snažil regulovat, danit, omezovat či znemožňovat, nebyl ani zdrojem těchto příjmových možností, ani je nebyl schopen zrušit. Struktura ekonomické elity definovaná jako 10 % populace disponující 30 % veškerých příjmů v Polsku v roce 1987 je uvedena v tabulce 3 [Wiadomosci 1987].

Tabulka 3

Zdroj příjmů	Podíl v %
Pracující ve státním sektoru	21
Soukromě pracující v zahraničí	15
„Obchodní turismus“	15
Soukromí zemědělci	14
Nelegální druhá ekonomika	12
Legální soukromý sektor kromě zemědělství	10
Svobodná povolání	7
Oficiální práce v zahraničí	4
Důchodci (včetně důchodců ze zahraničí)	2

Zároveň s tím začaly nejvyšší příjmy v soukromém sektoru převyšovat všechny ostatní příjmy s výjimkou špičkových stranických funkcionářů a státních představitelů. Tato situace vedla jednak k frustraci v řadách oficiální elity a jednak k potřebě poskytnout většině zasloužilých členů strany a státní elity nějakou kompenzaci. Jedním z řešení byla zvláštní fúze mocenské elity starého režimu se soukromým hospodářstvím. Někteří členové elity začali soukromě podnikat či vytvářet různá družstva, přičemž využívali svých kontaktů či vlivu k ochraně a rozvoji této své ekonomické aktivity. Lze říci, že tato tendence k „osvobození nomenklatury“ byla jedním z nejdůležitějších faktorů, které přispěly k systémovým změnám v Polsku, a zároveň garantovala jejich pokračování. Je třeba však uvést, že taková možnost se otevřela pouze některým členům státního aparátu. Tento druh aktivity navíc vyžadoval určité psychologické charakteristiky (např. podnikatelského ducha), které ve státní byrokracii nebyly příliš rozšířené a ani se zde nevyžadovaly. Mnoho z nich by tak daleko raději

preferovalo starý hospodářský režim tradičního státního socialismu. Podobně se začaly diferencovat ekonomické ideály členů opozice a tiché většiny. Tak jako se objevily velké rozdíly mezi pretoriány starého systému – ve stranickém a státním aparátu, v řadách důstojnictva armády a policie – podobně tomu bylo v rámci celé společnosti, a to nejen pokud jde o objektivní ekonomickou situaci, ale i ve vztahu k zájmům, hodnotám, postojům a strategiím chování. Ačkoli ekonomické reformy a změny podporovala celá společnost i mocenský aparát, existovala vůči nim na obou stranách také silná opozice. Lze říci, že na rozdíly v ekonomických zájmech, hodnotách i postojích začaly navazovat politické rozpory. Projevilo se to také během rozhovorů u Kulatého stolu. Komunistická strana byla zcela jasně rozštěpena. Na jedné straně funkcionáři oficiálních odborů představovali populistické křídlo levice. Na druhé straně Solidarność stála před problémem, jak zastupovat zájmy dělníků ve velkých státních podnicích a zároveň být bojovníkem za privatizaci a volný trh.

Všechny tyto nové tendence kromě toho, že měnily starou logiku rozdělování, zpochybňovaly tři výše popsané organizační principy příjmové diferenciace „reálného socialismu“. Za prvé se snížila etatistická homogenizace, klesla objektivní a subjektivní závislost na státu a vzrostl význam příjmů z druhé ekonomiky. Za druhé, drasticky (i když jen relativně) se zmenšila privilegia mocenského aparátu, což redukovalo jeho roli v rozhodování. Za třetí, vyvinuly se nové mechanismy příjmové diferenciace pracujících. Význam dělby práce v rámci státního sektoru spolu s jeho diferenciačními mechanismy (např. sektorový princip) se do jisté míry zmenšil, zatímco přístup k sekundárním zdrojům příjmů a příjem ze soukromého sektoru byl stále důležitější a ekonomicky diferencoval i pracující ve státním sektoru.

Skutečnost, že tři uvedené organizační principy starého režimu byly stále častěji odmítány i v subjektivní rovině, je patrná ve výrazném posunu v ideálních hodnotách ekonomického charakteru. V reprezentativním šetření z roku 1988 [Koralewicz, Ziolkowski 1989] považovalo 86,3 % respondentů za nezbytný rys dobrého sociálního systému volnou soutěž v hospodářském životě. Na druhé straně pouze 31,6 % vyjádřilo podporu centrálně řízenému hospodářství. V novějším šetření z roku 1989 reprezentujícím obyvatelstvo Varšavy [Guzek, Ziolkowski 1989] bylo jako nejzákladnější podmínka překonání současné polské krize vybráno znovuzavedení soukromého vlastnictví, volný trh a soutěž. Tento požadavek vybralo 92 % dotázaných, přičemž ostatní požadavky, včetně zásadních demokratických změn, byly daleko za ním.

Ekonomické vědomí se tedy v Polsku rychle změnilo. Některé staré hodnoty „reálného socialismu“ však byly značnou částí obyvatelstva i nadále přijímány. Ale i ti, kdo se s těmito hodnotami ztotožňovali, je považovali za méně přitažlivé než dříve a byli ochotnější tolerovat i hodnoty opačné, alespoň v rámci fungování části systému. Na druhé straně zde byla stále se zvětšující skupina těch, kteří tyto hodnoty otevřeně a téměř kompletně odmítali. Dožadovali se, aby byly nahrazeny něčím, co ve svých důsledcích představuje hodnoty převážně neregulované kapitalistické společnosti, (tj. spíše ve stylu kapitalismu Ronalda Reagana než Švédska): kromě podpory neomezeného soukromého podnikání, rozhodující role trhu při alokaci zdrojů a příjmů, také velkou příjmovou diferenciací, vysokou mírou konkurence a osobního rizika, výlučné spoléhání na materiální stimuly prakticky ústící v podstatnou eliminaci netržních faktorů určujících společenskou prestiž. Hranice mezi těmito dvěma konfliktními soubory hodnot se postupně znejasňovaly, neboť titíž jedinci či skupiny často současně obhajovali či uváděli do života alespoň části obou hodnotových souborů v různých oblastech svého ekonomického i společenského života. Např. dělníci, kteří si udržovali zaměstnání ve státním podniku a po večerech a víkendech melouchařili, nebo kvalifikovaní tovární dělníci, kteří podporovali principy sociálního egalitarismu, ale pro sebe požadovali velmi vysoké mzdy.

Lze tedy konstatovat, že v ekonomické oblasti začínal být socialismus odmítán jako systém výroby, ale – z nedostatku lepších zkušeností – byl stále přijímán jako systém rozdělování.

Koncem 80. let se Polsko spolu s ostatními východoevropskými zeměmi nachází v historicky unikátní situaci. Objektivní (zamýšlené i nezamýšlené) ekonomické procesy, individuální strategie, jimiž se lidé vypořádávali se svojí ekonomickou situací, a konečně některé nové prvky společenského vědomí, přivedly ke zjevné krizi podstatu sociální, ekonomické a ideologické jednoty starého systému. Byl to moment krize a změny systému.

4. Sociální systém v období změn. Nová hospodářská politika a nové typy adaptivního chování.

Politický vývoj v Polsku, hovory u Kulatého stolu, volby a formování vlády Solidarności vedly nejprve (od ledna 1990) k formulaci a po té k implementaci radikální hospodářské politiky. Tato politika mění celé ekonomické prostředí a vytvořila nové typy adaptivního chování. Zdá se, že utváří nový ekonomický řád a nový typ společnosti. Všeobecným cílem je tržní ekonomika, či jak to formuloval polský předseda vlády, „sociální tržní ekonomika“. Přijetím nové ekonomické racionality se Polsko zbavilo komunismu a vytrhlo se z ideologického otroctví. Nicméně detaily nového předpokládaného systému nejsou ještě zdaleka jasné.

Hlavními prvky nového ekonomického aparátu nastíněného vládou jsou co nejvyrovnanější rozpočet, zrušení většiny dotací, které mimo jiné vedly k vysoké energetické náročnosti, liberalizace 90 % cen, přísná monetární politika s vysokou úrokovou mírou každý měsíc přizpůsobovanou inflací, udržení růstu mezd pod hladinou inflace pomocí daňových pokut a devalvace polské měny na udržitelnou míru včetně interní konvertibility.

Výsledky prvních čtyř měsíců byly výrazné. Zatímco v lednu dosahovala inflace 79 % měsíčně, protože výrobci přehrávali své náklady na spotřebitele, začala postupně fungovat „zmrazená poptávka“, protože zákazníci si už nadále nemohli dovolit nakupovat za jakoukoli cenu. Inflace klesla na 24 % v únoru, 4,7 % v březnu a na cca 5,6 % v dubnu. Obchodní aktivní bilance činila 800 milionů dolarů, protože podniky snížily import a začaly hledat zákazníky v zahraničí. Recese však byla hlubší než se očekávalo. Ve srovnání s lednem 1989 klesla výroba v lednu 1990 o cca 20 %. Stejný pokles výroby pokračoval v únoru a březnu. V první čtvrtině tohoto roku byl prodej v průmyslu ve srovnání se stejným obdobím v roce 1989 o 27 % nižší. O jednu třetinu také klesly reálné příjmy a domácnosti vynakládaly 60 % svých rozpočtů za potraviny. Koncem dubna stoupla nezaměstnanost na 317 tisíc (v tom 138 tisíc žen), což činí 2 % pracovních sil. Počet nezaměstnaných rostl denně o 3 tisíce osob. Na jedno volné pracovní místo bylo 10 nezaměstnaných. Je třeba dodat, že 40 % dnešních nezaměstnaných bylo ve skutečnosti nezaměstnaných již dříve. Dnes byli pouze zaregistrováni, aby mohli obdržet nově zavedené podpory.

Podniky, které jsou bez peněz, začaly prodávat své zboží za hotové peníze přímo spotřebitelům a soukromým zprostředkovatelům a vytvořily tak konkurenci neúčinné distribuci v maloobchodním monopolu. Poprvé po druhé světové válce se stabilizoval trh a tyranie věčných nedostatků byla vystřídána spotřebitelskou silou. Z mnoha ulic se staly bazary, zboží se prodává za přenosnými stolky na chodnicích či přímo z nákladních aut – březnový odhad této formy obchodu činil 30 % maloobchodního obrátu.

Prokázalo se tak, že rozpočtový schodek lze snížit, inflaci potlačit a trh stabilizovat. První fáze vládního programu tedy byla celkem úspěšná.

Druhá fáze, v jejímž rámci se zamýšlelo stimulovat růst výroby, je mnohem obtížnější. Zdá se, že nejnebezpečnější pro tento program budou nové vzorce adaptivního chování. Na jedné straně je zde mimořádná trpělivost, ochota k obětem a tolerance vůči poklesu životní úrovně.

Vláda se také dosud těší podpoře velké většiny populace. Je jasné, že žádná jiná vláda by nemohla zavést tak úsporná opatření a mít s nimi úspěch. Tato tolerance souvisí s všeobecným pocitem, že současný program nemá účinnou alternativu. Zlepšila se pracovní kázeň a daleko méně se využívá nemocenské, protože lidé již nemají jistotu zaměstnání. Ve srovnání s loňským rokem kleslo absentérství údajně o 40 %, náhle jsou zájemci o práce, které dříve nechťel nikdo dělat. Tento pasivní tichý souhlas – sociální, průmyslový a politický klid – hrál při udržení celého experimentu zásadní roli.

Na druhé straně však program ve skutečnosti není aktivně podporován. Nepodařilo se vyvolat požadované ekonomické reakce ani na straně řízení ani na straně pracujících. Nejrozšířenější politika podnikového řízení čelícího finančním restrikcím je taková, že nejdříve pošlou zaměstnance na nucenou placenou dovolenou, potom na dočasnou neplacenou dovolenou a teprve nakonec sníží zaměstnanost. Cílem je získat čas při čekání na uvolnění striktních finančních omezení. Starý zvyk, čekat až centrální moc určí pravidla hry, dosud nezmizel. Ani zdaleka se nesetkáváme s pokusy hrát aktivní roli při omezování výroby, změnách jejího profilu a adaptaci na nové tržní podmínky. Vysoké úrokové míry zároveň přiškrtily investice v soukromém sektoru, neboť odrazují soukromé podnikatele od rozšiřování výroby a vytváření nových pracovních příležitostí. Zemědělci si stěžují, že vysoké ceny strojního zařízení a hnojiv způsobily, že výroba potravin se přestává vyplácet. Celková nálada je podivnou směsí důvěry, naděje, strachu a úzkosti. Všeobecně se očekává, že dříve či později se situace nějak, díky novým mechanismům, více méně automatickylepší, jakožto přirozená odměna za současné oběti, v zásadě však bez vlastní osobní iniciativy a přispění. Státní administrativní a státní intervencionismus jsou stále obrovské, ale lidé jim přivykli a nadále ochranu a řízení státem očekávají. Chtěli by sice vidět obrovské změny, ale pouze za podmínky, že se tyto změny příliš nedotknou jejich práce a životních podmínek. Nový systém tak má jen velmi malý prostor. Soukromé investice, krátkodobé plánování a obchodní smlouvy jsou vzácné jako nikdy dříve. Není dostatek kapitálu a navíc ani dost silné vůle, důvěry a pozitivní zkušenosti. V individuální rovině se zdá, že stále dominuje defenzíva a pasivita. Přimět lidi k tomu, aby je všudypřítomný a všemocný stát přestal přitahovat a a: tivizovat je v ekonomické oblasti, se může stát úkolem nejobtížnějším.

Přeložila Jadwiga Šanderová

Literatura

- Balandier, G.: *Anthropo-logiques*, Paris 1974.
- Beskid, L. (ed.): *Warunki i sposob zycia – zachowania przystosowacze w kryzysie*, PAN Warszawa 1989.
- Feher, F., Heller, A., Markus, G.: *Dictatorship over Needs*, Basil Blackwell, Oxford 1983.
- Goffman, E.: *The Characteristics of the Total Institutions*, in: Etzioni (ed), *A Sociological Reader on Complex Organizations*, Holt, Reinhart and Winston, New York, 1969.
- Guzek, M., Ziolkowski, M.: *Krajowy i zagraniczny sektor prywatny w Polsce*, SGPiS, Warszawa 1989.
- Habermas J.: *Legitimization Crisis*, Heineman, London 1976.
- Hankiss, E.: *The „Second Society“. Is there an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?* Social Research, 1988 Vol. 55, Nos. 1–2.
- Konrad, G., Szelenyi I.: *The Intellectuals on the Road To Class Power*, Harvester, Brighton 1979.
- Koralewicz, J.: *Postawy wobec zewnetrznego przymusu*, in: Sicinski A., ed., *Styl zycia, obyczaje, ethos w Polsce lat osiemdziesiatych*, Warszawa 1983.
- Koralewicz, J., Ziolkowski, M.: *Orientacje indywidualne w spoleczenstwie polskim*, v tisku, Warszawa 1989.

- Kozłowski, M.: *Złotówki i pieniądze*, in: *Tygodnik Powszechny* nr. 33, 1988.
- Lane, D.: *The End of Social Inequality? Class, Status and Power Under State Socialism*, George Allen and Unwin, London 1982.
- Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957.
- Milic-Czerniak, R.: *Adaptacja konsumentów do warunków kryzysu ekonomiczno-społecznego w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych*, in: *Beskid* 1989.
- Misiak, W.: *Nowe formy zaradności młodzieży*, Toruń 1988.
- Pałaszewska-Reindl, T., Strzelecka, J., Tylec-Durand, B.: *Gospodarstwa domowe. Funkcja i rola na rynku*, Monografie i syntezy, IRWIK 1983.
- Sampson, S.: *Prospects for the Second Economies of Eastern Europe, paper for the conference: Economic Prospects in Eastern Europe*, Helsinki 1987.
- Sikorska, J.: *Społeczne zróżnicowania wzorów konsumpcji w warunkach polskiego wzrostu i kryzysu*, in: *Beskid* 1989.
- Trotsky, L.: *The Revolution Betrayed: The Soviet Union, What It Is and Where It Is Going*, Pioneer, London 1945.
- Wesołowski, W.: *Classes, Strata and Power*, Routledge and Kegan Paul, London 1979.
- Wesołowski, W.: *Does Socialist Stratification Exist? The Fifth Fuller Bequest Lecture*, Essex 1989.
- Wiadomości: June, Toruń 1989.
- Wnuk-Lipinski, E.: *Male grupy w strukturze społecznej*, rękopis, Warszawa 1989.
- Wright, E. O.: *Classes*, Verso, London 1985.
- Ziółkowski, M.: *Individuals and the Social System: Values, Perceptions, and Behavioral Strategies*, Social Research, 1988, Vol. 55, Nos. 1-2